

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Алли Петрівни Болотнікової „Граматичні індикатори вираження категорії ввічливості в українській мові“ (Полтава – Запоріжжя, 2018. – 257 с.), подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова

Одним із плідних та перспективних напрямів розвитку сучасного вітчизняного мовознавства є дослідження правил ввічливості, що виявляються в стандартизованих поведінкових сценаріях, пов'язаних великою мірою з мовними стереотипами. Дослідження ввічливості представниками різних течій комунікативної лінгвістики має тривалу та цікаву історію і призвело до формування різнобічних та системних уявлень про ввічливість як багатоаспектне комунікативне явище, яке, крім власне лінгвістики, може бути об'єктом лінгвістичної прагматики, лінгвокультурології, а відтак і лінгводидактики. Водночас, наголосимо, що до цього часу лінгвістами не було здійснено комплексного опису граматичних виразників категорії ввічливості в українській мові. Саме тому маємо достатні підстави вважати актуальною тему кандидатську дисертацію А. П. Болотнікової, присвячену різнобічному аналізу морфологічних та синтаксичних індикаторів категорії ввічливості в українській мові.

Аналіз особливостей морфологічного вираження комунікативно-прагматичної категорії ввічливості в українській мові авторка дисертації здійснює на ґрунтовній науково-теоретичній основі (425 позицій у списку використаних наукових джерел) шляхом скрупульозного та різноаспектного аналізу великого масиву фактичного матеріалу (6000 фрагментів увічливих висловлень, відібраних шляхом суцільної вибірки з текстів української художньої літератури, епістолярію, текстів із ЗМІ, довідників та poradників з етикету, розмовників, що разом формують список використаних джерел

обсягом 247 позицій) із вправним та ефективним використанням різних прийомів і методик описового, структурного методів та методу кількісних підрахунків.

А. П. Болотнікова чітко сформулювала мету дисертації, яка полягає в „комплексному аналізі граматичних індикаторів вираження категорії ввічливості та з'ясуванні їхнього комунікативно-прагматичного потенціалу“ (с. 19 дисертації; с. 2 автореферату). Обраний підхід дав змогу порушити й успішно розв'язати низку дослідницьких завдань, важливих як у теоретичному, так і в прикладному аспектах: „обґрунтувати теоретичні засади ввічливості як комунікативно-прагматичної категорії; з'ясувати лінгвопрагматичні ознаки й національно-культурну специфіку української ввічливості; виявити внутрішньомовні механізми репрезентації ввічливості; систематизувати граматичні індикатори вираження категорії ввічливості; схарактеризувати граматичні категорії з погляду реалізації стратегій позитивної й негативної ввічливості; установити комунікативно-прагматичний потенціал граматичних індикаторів категорії ввічливості; описати лексичні, дериваційні, морфологічні, синтаксичні інтенсифікатори та мітигатори ілокутивної сили висловлення“ (с. 19 – 20 дисертації та с. 2 автореферату).

Новизну дисертації вбачаємо в тому, що в ній уперше в українській лінгвістиці комплексно описано граматичні (морфологічні та синтаксичні) складники вираження української вербальної ввічливості.

Структуру роботи чітко й логічно підпорядковано поставленій меті і потребам реалізації відповідних завдань: аналізована дисертація складається зі вступу (с. 16 – 23), чотирьох розділів (с. 24 – 193), загальних висновків (с. 194 – 197), списку використаної літератури (с. 198 – 238), списку використаних джерел (с. 239 – 254) і додатка – списку публікацій здобувача за темою дисертації (с. 255 – 257).

У „Вступі“ належним чином обґрунтовано актуальність дослідження, сформульовано його мету, окреслено завдання, виявлено об'єкт і предмет,

схарактеризовано методологічну базу і методи дослідження, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення досягнутих результатів, а також подано відомості про їхню апробацію в доповідях на відповідних наукових конференціях і семінарах різного рівня та публікаціях у фахових виданнях.

Основна частина роботи добре структурована. Композиція розділів загалом добре продумана, логічна. У першому розділі „Категорія ввічливості в українській комунікативній культурі“ (с. 24 – 62), що охоплює три підрозділи, А. П. Болотнікова глибоко й різнобічно на широкому загальносвітовому та слов'янському тлі розглянула формування сучасних поглядів на категорію ввічливості та специфіку її виявлення в українській комунікативній культурі, здійснила попередній загальний огляд мовних одиниць, що виступають в українській мові індикаторами ввічливості, а також інтенсифікаторів та мітигаторів відповідної ілокутивної сили. Авторка дисертації зокрема доходить висновків, що „увічливість – це комунікативно-прагматична категорія, яка покликана регулювати процес спілкування й сприяти створенню гармонійних та доброзичливих взаємин засобами мови, зокрема граматичними індикаторами“ (с. 36); що „увічливість – це відображення національного менталітету“ (с. 36), а „увічливий українець – це особа, яка дотримується правил пристойності, демонструє повагу, доброзичливість, щирість, прихильність, симпатію, зацікавленість співрозмовником, а також маніфестує готовність допомогти, понад усе шанує свободу та право вибору адресата“ (с. 46).

Важливими для формування загальної концепції роботи вважаємо основані на працях попередників (П. Браун і С. Левінсона, Т. Ларіної, Р. Ратмайр) міркування А. П. Болотнікової про те, „що основний механізм міжособистісної комунікації заснований на *зближенні – віддаленні*. Кожна мова має визначену низку різнорівневих мовних індикаторів увічливості, які репрезентують цю систему протиставлень, зокрема за ознакою *позитивна ввічливість – негативна ввічливість*“ (с. 53 – 54), що „ввічливість, як будь-

який складник культури суспільства, із часом еволюціонує“ (с. 47), а зміни КВ викликані двома чинниками: внутрішньо національним, укомплектованим такими складниками, як егалітаризм (прагнення до рівності), утилітаризм, мінімалізм, поширення Інтернету та впливом інших лінгвокультур (с. 47 – 50); що „вираження категорії ввічливості регулюється такими правилами: а) власне мовними, які регламентують вибір фонетичних, лексичних засобів, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій з-поміж функційно близьких або синонімічних; б) соціальними, що вимагають уже вибрані одиниці вживати відповідно до соціальних ролей співрозмовників; в) ситуативними, які вказують на оптимальність вербальних засобів комунікативній ситуації, її тональності та атмосфері“ (с. 61).

У другому розділі „Морфологічні іменні індикатори вираження категорії ввічливості“ (с. 63 – 120), що охоплює три підрозділи, авторка дисертації ретельно й скрупульозно проаналізувала морфологічні іменні засоби вираження категорії ввічливості в українській мові, зокрема форми кличного та давального відмінків іменної категорії відмінка та категорію особи. Докладно схарактеризовано комунікативно-прагматичний потенціал форм названих граматичних категорій з погляду реалізації стратегій позитивної та негативної ввічливості, різнобічно описано лексичні, дериваційні, морфологічні й синтаксичні інтенсифікатори та мітигатори.

Загалом акцептуючи запропоновані в розділі типології (поділ вокативів ввічливості на дистантні та контактні з скрупульозним аналізом їх різновидів, розрізнення форм давального об'єкта та давального суб'єкта, опис їх функціонування як індикаторів ввічливості, “я”-орієнтовані й “ти / Ви”-орієнтовані висловлення у ввічливих актах), вважаємо цілком аргументованими висновкові міркування про вокатив як важливий комунікативний сигнал, що „сприяє комплексному діагностуванню мовленнєвої поведінки інтерактантів і залежить від соціобіологічних характеристик, якими керується адресант у процесі комунікації: а) соціальний статус („вищий“ – „нижчий“, „нижчий“ – „вищий“, „рівний“ –

„рівний“); б) ситуація спілкування (офіційна – неофіційна); в) рівень знайомства (знайомий – малознайомий – незнайомий); г) вік; г) стать; д) тональність спілкування (висока – нейтральна – фамільярна)” (с. 68), що „давальний відмінок, корелюючи з кличним, репрезентує ввічливу адресатність, маркує дотримання дистанції через можливість розширення персональної сфери учасника інтеракції... У межах категорії ввічливості первинним значенням давального відмінка є комунікативно-прагматична роль учасника інтеракції, що реалізована в часткових смислах адресата й бенефіціанта (об’єктно-адресатне значення) та експерієнцера (суб’єктне значення)” (с. 120), що „категорія особи на тлі ввічливого спілкування реалізується формами „я“-орієнтованих і „ти / Ви“-орієнтованих висловлень; займенник *ми* є індикатором увічливої адресатності з двовекторною орієнтованістю (на мовця й на адресата), а „словоформи на позначення третьої особи виконують дейктичну функцію, типову для займенників другої особи“ (с. 120).

Не менш цікавим та важливим для досягнення поставленої мети дослідження є третій розділ „Морфологічні дієслівні індикатори вираження категорії ввічливості“ (с. 121 – 171), у трьох підрозділах якого детально проаналізовано вираження категорії ввічливості в українській мові мовними одиницями, що представляють відповідно грамеми дієслівних категорій способу, виду та часу. Важливими теоретичними узагальненнями, які впливають із здійсненого в цьому розділі аналізу, зокрема, вважаємо твердження, що „1. Категорія способу як засіб вираження категорії ввічливості досить чітко виражає стратегію дистанціювання, увиразнюючи значення бажаності, чемності, делікатності й імовірності. Прагмема способу, згідно з українськими національно-культурними цінностями, забезпечує, з одного боку, дотримання принципу рівності, солідарності, а з другого – демонстрування поваги до автономії адресата. 2. Категорія виду у висловленнях ввічливості спрямована на дотримання й зменшення соціальної й психологічної дистанції між мовцями. Прагмема недоконаного виду

уможливорює реалізацію стратегії позитивної ввічливості, репрезентуючи зменшення соціальної дистанції. Прагмема доконаного виду модифікує силу вербального впливу, зменшуючи зобов'язання адресата, відповідно, реалізуючи стратегії негативної ввічливості. Конкурування видів простежуємо зрідка, оскільки вживання видової форми дієслова здебільшого узгоджене з конкретним мовленнєвим актом і його змістом. 3. Основне призначення категорії часу полягає у взаємозумовленості комунікативної дії й моменту її реалізації. Транспозиція категорії часу, виражаючи значення невпевненості, сумніву, імовірності та захоплення, сприяє зменшенню тиску на адресата, дотриманню соціальної дистанції та зниженню категоричності з метою збереження негативного „обличчя“ комунікантів“ (с. 170 – 171).

У четвертому розділі „Синтаксичні індикатори вираження категорії ввічливості“ (с. 172 – 193), А. П. Болотнікова обґрунтовує тезу про те, що мовна репрезентація ввічливості на синтаксичному рівні експлікована насамперед категорією предикативного заперечення та непрямыми питаннями і здійснює багатоаспектний, глибокий та скрупульозний аналіз виявів цих синтаксичних категорій у контексті вираження ними ввічливості. Цікавими видаються спостереження дисертантки про те, як висловлення заперечення все ж дозволяє адресантові зберегти належну ввічливість, зокрема використовуючи при цьому мовленнєві акти вибачення з відповідними мітигаторами (*вибачте, але..., перепрошую, але..., мені прикро (шкода, жаль), але...*), висловлення подяки з адвербіальними інтенсифікаторами (*щиро (сердечно, красно, дуже) дякую*), модальними словами із значенням вибачення (*може бути, мабуть, здається*), локативами позитивного характеризування, прийомом фіктивної згоди (*Ви праві, але..., Добре, але..., Дійсно, але...*). Погоджуємося з тезою авторки дисертації, що категорія питальності як засіб вираження категорії ввічливості реалізується не в первинній (інтеррогативній) функції, а у вторинних – установлення, підтримання та розмикання контакту (фатична функція) і здійснення відповідної комунікативної дії (спонукальна функція), що прагматична

транспозиція може бути викликана багатьма чинниками, зокрема дією стратегій позитивної та негативної ввічливості, а уживання інтеррогатива в непритаманному для нього значенні зумовлене ситуативним чинником, інтенцією мовця (досягнення прагматичної мети та підтримання ввічливої атмосфери спілкування). Коректним є поділ непрямих запитань з погляду вираження ввічливості на фатичні й спонукальні.

Висновки до окремих розділів та дисертації загалом чіткі й конкретні, виважені та аргументовані, повністю впливають з аналізу фактичного матеріалу і зроблених теоретичних узагальнень.

Відзначаючи ґрунтовність аналізу, важливість отриманих результатів, узагальнень і висновків, хочемо висловити й окремі міркування та зауваження, що виникли під час прочитання тексту дисертації та автореферату:

1. Визнаємо за можливий запропонований у дисертації поділ на розділи та підрозділи. Думаємо, однак, що варто було би спеціально пояснити доцільність протиставлення окремих відмінків (кличного та давального) граматичним категоріям особи, часу, способу та виду, розгляд граматичних значень числа у межах інших категорій, передусім особи, відсутність серед описуваних синтаксичних категорій ввічливості звертання.

2. Не можемо беззастережно погодитися із тлумаченням як питомо українських форм увічливості (а тим паче як форм „дуже ввічливого (поштивого) й гіперувічливого“ вживання (с. 120)) транспонованих форм 3 особи – так званих „вінкання“ й „воникання“. Нам ближча позиція Василя Сімовича, який у статті „Наша товариська мова“ писав: „Українська ж інтелігенція, здається, під польським впливом, старається зазначувати ввічливість тим, що вживає 3 ос., але множини (це вже українське). Це щось наче контамінація, як ми такі явища звемо в лінгвістиці (*мама були, нехай тато скажуть, як пан професор собі бажають*)... У селян такі вислови теж часті (*що єгомось кажуть, нехай пані зажадають, панця мені дали, нехай панночка, чи пануньця не гніваються*). Розуміється, що такі вислови

товариської мови відомі тільки тут, на західних землях (на Волині зрідка), а що нема їх на сході, то можна зробити висновок, що це також вплив польської товариської мови“ . Надто категоричними вважаємо й тези щодо „українськості“ по батькові, а також форм наказового способу 1 особи множини з *давайте*.

3. У тексті дисертації серед основних складників ввічливості А. П. Болотнікова неодноразово згадує пристойність, хоча жодного разу не подає визначення цієї властивості. Сподіваємося, що така дефініція буде озвучена під час захисту.

4. Роботу написано гарною літературною мовою, ретельно вчитано, але зрідка трапляються окремі недогляди (використання *сформульовала* замість *сформулювала* (с. 34), порушення норм граматичного керування (с. 37, 95).

Висловлені нами зауваження й рекомендації до тексту рецензованої роботи не знижують загальної високої оцінки дисертації, вони стосуються часткових положень і мають переважно рекомендаційний характер.

Дисертаційна робота А. П. Болотнікової має важливе теоретичне значення як сучасне системне опрацювання граматичних аспектів комунікативної та функційної лінгвістики з погляду їх прагматичної варіативності та багатозначності, безсумнівно, матиме перспективи щодо використання її положень, класифікацій та висновків у навчальному процесі середньої та вищої школи, зокрема у викладанні курсів граматики української мови, стилістики сучасної української мови, культури української мови, основ українського мовленнєвого етикету, основ мовленнєвої комунікації, лінгвістичного аналізу тексту, у написанні підручників та навчальних посібників, словників та довідників, зокрема з мовленнєвого етикету.

Опубліковані з теми дисертації 16 одноосібних публікацій (із них 9 статей в українських фахових виданнях, 3 – у міжнародних виданнях, 4 – у збірниках матеріалів наукових конференцій), і автореферат, зміст якого

ідентичний основним положенням дисертації, досить повно та вичерпно висвітлюють суть самого дослідження, написаного, з дотриманням установлених вимог. Дисертаційна робота пройшла добру апробацію на міжнародних та всеукраїнських наукових форумах.

Отже, рецензована дисертація „Граматичні індикатори вираження категорії ввічливості в українській мові“ є завершеним, ґрунтовним та різнобічним дослідженням цікавої й актуальної проблеми з отриманими новими, науково обґрунтованими результатами теоретичного та прикладного характеру, що сукупно є суттєвими для граматики, стилістики, лінгвопрагматики та культури української мови, українського мовного етикету, відповідає всім вимогам „Порядку присудження наукових ступенів“ від 24.07.2013, № 567 до праць, поданих до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, а її авторка – Алла Петрівна Болотнікова – заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент
доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри історії
та культури української мови
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

М. С. Скаб

